

18. *Сесах И. В.* Земские учреждения на Правобережной Украине (1904 – 1917): Дис... канд. ист. наук. – Каменец-Подольский, 1987. – 213 с.
19. *Страховский И. М.* Крестьянское становое самоуправление // Мелкая земская единица: Сборник статей. Второе издание, переработанное и дополненное. – СПб.: Типография Товарищества "Общественная польза", Б.г. – С. 277-303.
20. *Сулига І. Г.* Земства України – організатори і учасники Всеросійського 1913 року виставки у Києві // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 8. – Ізмаїл, 2000. – С. 8-10.
21. *Трутовский В.* Современное земство / Под. ред. и с предисловием Б.Б. Веселовского. – Петроград, 1915. – 288 с.
22. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України). – Ф. 442. – Оп. 701. – Спр. 383. – Дело с ведомостями о мирских расходах и натуральных повинностях в Юго-Западном крае за 1900 год. – Начато 18 октября 1901 г. – окончено 28 января 1902 г. – 53 арк.
23. ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 391. – Дело с обзором Волынской губернии за 1905 год. – Начато 23 августа 1906 г. – окончено 10 декабря 1906 г. – 11 арк.
24. ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 708 – Спр. 621. – Журналы заседания комиссии по податям и повинностям совещания крестьянских деятелей Юго-Западного края. 1909 год. – 161 арк.
25. ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 641. – Спр. 713. – Руководство по земским выборам. – 1911 г. – 389 арк.
26. *Шаравара Т. О.* Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864-1917): історіографія: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 247 с.
27. *Яснопольский Н. П.* О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. Часть I. О географическом распределении государственных доходов в России. – Киев, 1890. – 236 с. + картограммы и таблицы.

Прядко І.

КУСТАРНО-ПРОМИСЛОВА КООПЕРАЦІЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (20-ТІ РР. ХХ СТ.)

В історії кожної держави є роки до яких постійно прикута увага дослідників. Це періоди крутих економічних і політичних поворотів. В Україні також були такі роки, які намагаються дослідити і проаналізувати історики, політики та інші суспільні діячі.

Один з таких найяскравіших періодів розвитку країни був період Нової економічної політики. Тому для нас є важливим з'ясувати суперечливі і малодосліджені аспекти життя України 20-х років ХХ ст.

Уже тривалим стало твердження про схожість подій 20-х рр. і сьогодення, коли відбуваються фундаментальні перетворення в усіх сферах нашого життя. Системно-структурні зміни в економічному житті українського суспільства, реформування ключових галузей господарства України, становлення багатокладності, роздержавлення колгоспно-радгоспного сектору економіки і розвиток фермерських господарств, конституційне затвердження приватної власності на землю, приватизація промислових об'єктів, масова поява різних форм комерційної діяльності населення, функціонування малого і середнього бізнесу – зумовлюють необхідність наукового прогнозування та осягнення соціальних наслідків здійснення реформ. Тому виникає не лише інтерес до історичних паралелей, а насамперед потреби у осмисленні минулого досвіду для передбачення можливого майбутнього.

В роки НЕПу з метою встановлення контролю за розвитком кустарного і дрібного виробника, а отже і за прибутком Раднарком пропонував “твердо йти шляхом кооперування дрібних виробників, комбінуючи там, де це господарсько-технічно доцільно, кооперативно організовану промисловість з крупними промисловими підприємствами” [1].

НЕП, стратегічні плани якої багато хто з більшовиків спочатку не збагнув, була своєрідним компромісом з дрібнотоварним виробником. Вона сприяла соціально-економічній стабілізації суспільства. Створювала умови для перегрупування сил, а головне забезпечувала економічні підвалини для чергового економічного експерименту. В. І. Ленін проголосивши НЕП, не поступився планом, а навпаки вказав на шляхи зміцнення економічних підвалин політичної влади. Кооперація як система господарської діяльності дрібних товаровиробників, посідала особливе місце в суспільстві, а відтак вождь не міг залишити її поза увагою. Через кооперативну систему, як форпост, В. І. Ленін намагався приборкати т.з. буржуазну стихію, а насправді змусити дрібних товаровиробників служити ідеї соціалізму. Пристосування НЕПу до кооперації означало реалізацію основних політичних догм більшовиків на Україні. Водночас саме слово “пристосування”, яке вживав В. І. Ленін сприяло згодом довільному трактуванню місця і ролі кооперації в суспільстві. Ще за десять років до своєї смерті В. І. Ленін висловив думку відповідаючи на лист члена правління Центроспілки В. О. Тихомирова, він досить впевнено зазначив, що не кооперацію треба пристосовувати до НЕПу, а НЕП до кооперації [2].

Бухарін М. І. вказуючи на загострення політичної та економічної ситуації 1921 р., зазначав, що основна

небезпека – руїна, яка загрожує “будівництву комунізму”. Тому першочерговим завданням є створення “нашої великої соціалізованої промисловості”. Забезпечити умови для досягнення цієї мети можна було лише шляхом додаткового збільшення кількості продукції всіма засобами, “хоча б ціною тимчасового посилення дрібнобуржуазних і велико буржуазних господарських форм”. До них він відносив сільське господарство і кооперацію [3].

Кооперування дрібних виробників певною мірою вирішувало й проблему фінансування, адже до процесу виробництва залучалися кошти членів промислової кооперації. Передбачалося створення сприятливих умов для тих галузей дрібної і кустарної промисловості, які обслуговували потреби великої промисловості або споживчої кооперації [4].

Якщо раніше промислова кооперація України була позбавлена будь-якої економічної підтримки з боку органів радянської влади, то тепер перед кустарно-промисловою кооперацією у зв’язку з новою економічною політикою були поставлені завдання великої державної важливості. Виконати їх повинні були керуючий Всеукраїнський Центр – Українська кустарна спілка (УКС).

За допомогою цього органу держава будувала свої господарські відносини з кустарем. Йому дозволялось укладати угоди з кооперативними об’єднаннями кустарів на основі госпрозрахунку, забезпечуючи їх сировиною, державним замовленням, обговорюючи при цьому розцінки на виконані роботи. Пропонувалося також звільнити від трудової повинності тих кустарів, які виконували держзамовлення [5]. Їй потрібно було об’єднати направити в правильне русло як самих кустарів так і врахувати їх роботу; а також надати відповідне навантаження.

УКС як центр промислової кооперації в Україні структурно складалася з чотирьох відділів: транспортно-складського, торгівельного, виробничого та організаційного. В УКС були включені фактично всі об’єднання, що існували на території республіки і мали відношення до кустарно-ремісничого виробництва: кредитові, закупівельно-збутові, сировинні, виробничі, трудові товариства.

Кожний відділ в центрі мав самостійне навантаження і програму дій. Наприклад, в транспортно-складському відділі УКС здійснювалася діяльність в таких напрямках: перевезення вантажів залізницею, автогужові перевезення, складські операції, одержання та поширення сировини, матеріалів та готової продукції.

Торгівельний відділ забезпечував збут та постачання виготовленої промкооперативами продукції. Відділ працював по укладанню договорів з постачальниками та споживачами на виготовлення виробів кустарної промисловості. Одним з основних його завдань було вивчення попиту на кустарно-ремісничу продукцію та обстеження сировинних ринків [6].

Виробничий відділ за відсутності засобів підтримував лише ті промисли, які мали як історично, так і економічно міцні корні і доповнювали важку і середню індустрію. Це: ткацька справа, килимові художні вишивки, і кераміка; лозова справа, тара і повозки, кам’яно-горний промисел, виготовлення дрібних і середніх сільськогосподарських знарядь.

В квітні-травні у 1920 р. при Профбюро України почав організовуватися кустарно-промисловий відділ, який повинен ввести в сферу впливу державного регулювання і використання кустарну промисловість.

На 1 січня 1921 р. функціонували наступні Губкустприми: Харківський, Катеринославський, Полтавський, Олексіївський, Одеський, Миколаївський, Донецький, Київський, Чернігівський [7].

До квітня 1922 року було укладено 35 замовлень-договорів з усіма союзами на суму 343.651 крб. золотом. Ця пробна робота виокремила більш сильні союзи і більш стійкі промисли. В період до серпня було укладено додатково 19 договорів на суму 32.000 крб. золотом, серед яких договір з УКС на виготовлення художніх виробів для закордонного ринку.

В результаті праці УКС мала 3 контори і об’єднувала 30 союзів, 1280 артілей, і до 30.000 кустарів Це з 350.000 кустарів України [8].

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ БАЛАНС УКРАЇНКУСТАРСПІЛКИ ЗА ЧАС
З 1 СІЧНЯ ПО 30 ГРУДНЯ 1922 Р. (в грошових знаках 1922 р.)**

1 січня	112.200
1 лютого	265822
1 березня	3.171.500
1 квітня	6.707.251
1 травня	7.496.257
1 червня	13.025.113
1 липня	21.386.758
1 серпня	38.073939
1 вересня	3.155.916
1 жовтня	119.954.584
1 листопада	172.707.948

1 грудня 224.192.203
30 грудня 241.041.000. [9].

За 1922 р. було проведено роботу в напрямку одержання грошових коштів в формі кредиту та в формі позик і авансів на проведення кооперативним шляхом тої чи іншої роботи. На 1 листопада для промислової кооперації відкрито кредитів:

- а) в Державному банку на 40 млн. крб. в зн.1922 р;
б) в Українбанку відкрито кредитів :
по Харкову 5 млн. крб. зн.1922 р.
Києву 3 млн. крб.;
Одесі 2 млн.крб.;
Разом 10 млн. крб.

Разом відкрито кредит в Держбанку і Українбанку на суму 50 млн. крб.

За 1922р було одержано позик 3 млн. 200 тис крб. Авансів по умовах на постачання було одержано на 60 млн. крб. з них найбільші:

- а) Державного банку по постачанню хліба.
б) Укрзвнншдержторгу по постачанню художніх виробів 10.300 крб.
в) Укрзвнншдержторгу по постачанню державної тари 180 тис. крб.
г) від Червоного хреста по постачанню продуктів 2.480 крб.
д) Південно-рудного тресту на постачання овочів та чобіт 2.600 тис. крб.
е) Південно-сталі по постачанню картоплі 430 тис. крб. [10].

З часу поширення кустарно-промислової кооперації на Україні (1921 р.) кількість кооперативних кустарів та їх об'єднань (трудоі артілі, продуктові артілі, ...) майже до листопада 1923 р, то збільшувалась, то зменшувалась, і лише з листопада 1923 р. починає неспинний ріст низової кустарно-промислової периферії та кількість охоплених нею кустарів та ремісників.

Всього первісних об'єднань на Україні та членів в них нараховувалось:

- На 1/XI 1923 – 571 кооператив
16627 членів
1/VIII 1924 – 1095 кооперативів
43155 членів
1/IV 1925 – 1900 кооперативи
65000членів [11].

Основна маса кооперативних кустарів та ремісників були кустарі та ремісники міста, що об'єднанні в ошадно-позичкові товариства і що склали приблизно 65% до загальної кількості кооперативного кустарного населення.

Кооперування сільського кустаря значно відставало від кооперування міського.

На 1/VIII – 1924 р. кількість кооперованих сільських кустарів складала лише приблизно 25% до загальної кількості об'єднаних в кооперації кустарів та ремісників. Перше місце по охопленню сільського кустаря займають таки союзи, як Харківський, Полтавський та Запорізький.

Фінансовий стан промислів був досить напруженим. Це пояснюється наступним чином:

1. Відсутність в потрібних розмірах власних постійних оборотних коштів;
2. Відсутність довготермінових позик;
3. Не налагодженість банківського кредитування.

Держплан в своїх контрольних цифрах визначив, що дрібна кустарна промисловість складала приблизно 20% загальної вартості продуктів всього СССР. Ось конкретні досягнення кустарно-промислової кооперації на 1924 – 1925 рр. в Україні [12]:

Назва промисловості	На 1/X 1924 р.		На 1/IX 1925 р.	
	Число артілей	Число членів	Число артілей	Число членів
Металевий	252	8854	420	13946
Шкіряно-взуттєвий	324	10706	627	20777
Текстильний	74	6965	125	18863
Трикотажний	26	2482	48	11596
Мереживний	69	17127	81	22567
Деревообробний	334	25253	825	39527
Машинобудівний	18	600	35	1070

Цих даних повністю достатньо щоб судити про безперечний і досить інтенсивний ріст промислової кооперації. Звичайно це не мало говорить про те, що кооперація завоювала кустаря. Однак, так званий "дикий" неорганізований кустар продовжував перебувати в значній кількості. Тому ядру промислової

кооперації, яке склалося, потрібно докласти багато зусиль, щоб вирвати цього “дикого” кустаря з-під впливу приватного скупщика і ввести його в лоно кооперації.

Які ж досягнення кустарної кооперації?

Насамперед щодо фінансового господарства. Середній баланс кустарно-промислової артілі на 1 жовтня 1924 р. складає 6.400 крб. А на 1 липня 1925 р. він виріс до 8800 крб., тобто збільшення відбулося майже на 1,4 рази.

Зростання балансу союзних об'єднань видно з наступної таблиці [13]:

<i>Дата</i>	<i>Губернський союз</i>	<i>Районний союз</i>
1 січня 1925 р.	812,2	326,5
1 липня 1925 р.	1,845	378,8

Основний недолік фінансового господарства промислової кооперації – незначні власні кошти. Але що обставину не можна оцінити цілком за рахунок невміння їх накопичувати: це пояснюється особливістю цього виду кооперації. Тому що для нормальної роботи потрібні досить солідні власні кошти.

Також недолік – мале охоплення, мале втягнення в орбіту промкооперації кустарної промисловості взагалі.

Особливість промкооперації від інших видів полягає в тому, що вона в більшій мірі, ніж всі інші залежить від державної промисловості і торгівлі. Такі промисли як металевий, текстильний, трикотаж, шкіряно-взуттєвий і ряд інших майже повністю залежать від державних органів, які тримають в своїх руках потрібні для переробки сировину і напівфабрикати.

Про планове постачання промислової кооперації потрібної їй сировини і напівфабрикатів ясно записано в директивах XIV партійної конференції. Вже через 3 місяці після конференції ці директиви були видані в формі постанови СТО “Про засоби сприяння кустарно-промислової кооперації” від 9 вересня 1925 р.

Але все ж таки не можна сказати, що державні органи в руках яких знаходились потрібні промисловій кооперації матеріали, постачали їх в достатній мірі. Наприклад, затверджена заявка промкооперації на метал в 4,800000 пудів задоволена лише в розмірі 900 тис. пуд. Заявка на пряжу в 1.500000 пуд залишилася майже цілком не задоволеною. Таким чином, в основному промкооперація не отримувала потрібної допомоги від державних органів в питаннях задоволення її потреб [14].

Варто згадати також про те, що для захисту своїх майнових прав кустарі створювали спеціальні товариства правового спрямування, які мали справу з фінвідділами та інспекторами. В 1924 р. подібні організації виникли на Київщині: “Трудмас”, “Губспілка кустарів” [15]. Товариства кустарно-промислової кооперації в січні 1923 р. об'єднували 30 тис. кустарів [16].

Кредитні кооперативи виявилися єдиною кооперативною формою, яка придатна для господарського і організаційного обслуговування кустаря і ремісника. Ще такі кооперативи називали позичково-зберігальними товариствами. Вони почали утворення в 1922 р., отримавши певний розвиток в 1923 р.

3 85 товариств, які своєчасно надіслали матеріали в Главкооперком: 16,4% організувалося в 1922 р.; 53% в 1923 р.; 26,3% в 1924 р.; 4,3% в 1925 р. [17].

Всіх товариств на Україні на 1 червня 1925 р. було 159 розподілених по всіх округах УССР.

На Правобережжі досить щільно розмістилась кустарно-кредитна кооперація, набагато слабше вони були розвинені в Лівобережній Україні.

В кордонах української території в довоєнний час було 221 товариство (1914, 1915 р.), таким чином кількісно кустарно-кредитна кооперація досягла 80% довоєнного часу [18]. Однак варто враховувати, що в умовах НЕПу відбувається сприяння і допомога кустарним промислам і кооперативним органам, на противагу забороняючим заходам дореволюційного періоду.

За даними 1914 р. на одне товариство приходилося приблизно 1000 членів. Загальна кількість кооперативних членів мала б дорівнювати 159 тис., якби в товариствах тримався б довійськовий склад членів. В дійсності за даними, які є на 1 червня 1925 р. всі позичково-зберігальні товариства об'єднували не більше 65 тис. членів або 409 чоловік на одне товариство.

Основні причини таких результатів: дореволюційні товариства включали великий відсоток нетрудових торгових елементів, які доходили в середньому до 60% всього складу товариств. В роки НЕПу ж товариства об'єднують виключно трудові елементи. Їх чисельний склад повинен дорівнювати 40% до військового. Однак варто зазначити, що товариства до 1923 р., ще не охопили в достатній кількості всіх тих трудових елементів, які повинні обслуговуватися кустарно-кредитною кооперацією. На 1 січня 1924 р. дрібні товариства з кількістю членів до 200 склали 2/3 всіх товариств, які функціонували.

На 1 червня 1925 р. за даними Главкооперкому 1/3 (33,4%) товариств мали до 200 членів, середніх

(200-500 членів) є 43,8% і крупних від 500 до 1000 членів – 25,8%. Було вже і ряд товариств кількістю членів 1000, таких 5% [19].

Ці дані говорять про значне прагнення кустарів до кооперації, а також те, що товариства все більше і більше перетворювалися в масові організації. Яка ж роль кустарів, ремісників у їх складі:

Кустарі – 81,8%;

Землероби – 5%;

Робітники і службовці – 13,2%.

Однак відсоток кустарів в різних губерніях не однаковий:

Подільська губернія – до 87%;

Київська – 89%;

Чернігівська – 95%;

Донецька – 65%.²⁰

Розглядаючи розвиток кустарно-промислової кооперації в 20-ті рр. ХХ ст., яка дбала про збереження і нагромадження своїх капіталів, варто зазначити, що вона пройшла досить складний шлях. Тому що на початковому етапі в кооперації були організми молоді, не окріпті, які починали життя без усяких засобів і підтримки з будь-якого боку. Зібрати кошти з членів цих організацій було важко, так як кустарно-промислові союзи об'єднували кустарів соціальне становище яких загальновідоме. Це самий найбідніший елемент села і міста – який сам чекав підтримки. Таких кустарів було більше 350 000 чоловік – які чекали кооперування и використання їх сил.

Таким чином, кустарно-промисловій кооперації в 20-х рр. ХХ ст. необхідно було працювати в таких напрямках: створити сприятливі умови для об'єднання дрібних виробників в кооперативи, заручитися підтримкою органів радянської влади, вирішити проблему фінансування, налагодити кредит як форму нового будівництва промкооперації, побудувати господарські відносини держави з кустарем, забезпечити його сировиною, створити центр промислової кооперації з окремими відділами, перебудувати структуру промислової кооперації по принципу районування і перехід до райпромспілок, утворити ощадно-позичкові і промислово-кооперативні товариства, розробити план діяльності господарсько-організаційних нарад, а також вирвати “дикого” кустаря з-під впливу приватного скупщика і ввести його в лоно кооперації.

Не зважаючи на значні труднощі і велику кількість роботи Українська Кустарна Спілка і вся промислова кооперація України за перші роки змогла виконати колосальне завдання, завоювавши собі право на життя і право на підтримку держави.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 1. – М., 1967. – С. 246.
2. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1961 – 1929 рр.). – Київ. М.Р. Kots Publishing, 1995 р. – С. 144.
3. *Бухарин Н. И.* Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – С. 284.
4. *Пиріг О. А.* НЕП: більшовицька політика імпровізації. Київський національний торговельно-економічний ун-т. – К., 2001. – С. 121-148.
5. ЦДАВО України. – Ф.34, оп.2, спр. 90, арк 29.
6. *Кульчицький С. В.* Сутність і особливості Неп в Українському селі (1921 – 1928 рр.). – К., 2000. – С. 224.
7. ЦДАВО України. – Ф.34., оп.3, спр.150, арк. 143.
8. ЦДАВО України – Ф.337, оп.1, спр.751, арк. 3-6.
9. Там само. – Арк. 25.
10. Там само. – Арк. 124.
11. ЦДАВО України – Ф.337, оп. 1, спр. 3000, арк. 90-92.
12. Там само.
13. ЦДАВО України – Ф.337, оп.1, спр. 3003, арк. 271.
14. Там само.
15. Правовая защита // Вестник промысловой кооперации. – 1924. – № 3. – С. 37.
16. ЦДАВО України. – Ф. 337, оп. 1, спр. 751, арк. 6.
17. Огляд діяльності і фінансового стану кустарної промислової кредитної коопераціїна Україні за 1925 р. // Український економіст. – № 4 – 1926р. – 4 січня.
18. Там само.
19. ЦДАВО України – Ф.337, оп. 1, спр.3002, арк. 55.
20. Там само. – Арк. 56.